

3. ՄԻՋԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹՐ (ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԻ ՄԻՋԻՆ ՇՐՋԱՆ)

Բնակաճ պայմանները — Միջին պալեոլիթի մշակույթը վերաբերում է մեր թվականությունից առաջ մոտավորապես 100.000—40.000 թվականներն ընդգրկող ժամանակաշրջանին և համապատասխանում է երկրի պատմության չորրորդական դարաշրջանի կեսերին՝ մինդել-ոխյան միջսառցային և ոխյան առավելագույն սառցապատման շրջաններին⁴⁵։ Ռիսյան մեծ սառցապատման փուլում Հայկական լեռնաշխարհի մի զգալի մասը ծածկվում է սառցե վիթխարի վահանով, որի հետքերն են մինչև այժմ էլ բևեռային շրջաններից հազարավոր կիլոմետրեր հարավ պահպանված մորենների հսկայական կուտակումները⁴⁶։

Հայաստանի լանդշաֆտը, բնական պայմանները, կլիման, բուսական ու կենդանական աշխարհն այդ շրջանում զգալիորեն փոխվում են։

Ռիսյան շրջանի վերջում Հայաստանի սառցակալումը հասնում է առավելագույն չափերի։ Սառցային ծածկույթը, հետզհետե մեծանալով, տարածվում է մինչև Մասիսի (Արարատի), Արագածի, Նեխ-Մասիքի (Սիփանի) և այլ գագաթներն ու լեռնաշղթաների լանջերը։ Սառցադաշտերի հարաճուն շարժման և դրան ուղեկցող նոր սառցակալման հետևանքով վերանում են անտառները, փոխվում տափաստանները, բաց տարածությունները դառնում են լանդշաֆտի գերակշռող տիպ։

Փոխվում է և կենդանական աշխարհը, անհետանում են այնպիսի կենդանիներ, ինչպիսիք են հին (հարավային) փիղը, մերկա-ոնգեղջյուրը և մինչև այդ Հայաստանում գոյություն ունեցող հիպոպոտամը (գետաձի)։ Նախկին շերմասեր կենդանիների փոխարեն Հայաստանի նախալեռներից հյուսիս հանդես են գալիս հյուսիսային ազնիվ ու հսկա եղջերուները, սառցային ժամանակի այլ կենդանիներ։ Այժմ Հայաստանի ֆաունայի բնորոշ ներկայացուցիչներ են դառնում մամոնտը (նախնական փիղ), բրդոտ ոնգեղջյուրը, վայրի ցուլը, գիշատիչների բազմաթիվ տեսակներ և այլն, ռթեռն և մնացորդները հայտնաբերվել են Հայաստանի ոխյան շրջանի նստվածքներում⁴⁷։

Սակայն կյանքը շարունակում էր հարատևել սառցային հսկայածավալ մեռյալ անապատից դուրս, գետերի խիտ ցանցով կտրտված ցածրադիր հովիտներում ու դաշտերում։ Չնայած դաժան կլիմայական պայմաններին և երկարատև ձմռանը, գետերի առատորեն ոռոգվող հովիտները ամռանը հրաշալի արոտավայր են դառնում խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների բազմաթիվ հոտերի համար։

Նախնադարյան մարդը կարողանում է հարմարվել ոխյան սառցապատման դաժան պայմաններին, ապաստան գտնելով ժայռերի բնական խորշերում, անձավներում, քարայրներում, լեռների թեքություններում։ Այդ պատճառով մոտայեցյան դարաշրջանի շատ բնակավայրեր կապված են քարայրների հետ, որտեղ պահպանված են մշակութային բազմաթիվ շերտեր։ Այդպիսին

⁴⁵ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, М., 1954, էջ 32.

⁴⁶ Տե՛ս Ս. Դ. Լիսիցյան, ՉՍԽՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, էջ 122—125.

⁴⁷ Տե՛ս С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 103—104.

տիրանալը եղել է նախնադարյան՝ նեանդերթալյան տիպի մարդու խոշոր նը-
վաճումներից մեկը, մասնավորապես որ դրանք նախապես ծառայում էին որպես
վայրի կենդանիների պատսպարաններ⁴⁸։ Նրանց դուրս վանելու համար մարդը
դիմում է գեների և հատկապես կրակի օգնությանը։ Նեանդերթալցին չքնա-
ջնջվեց, շահեատացավ, ընդհակառակն, նա շարունակեց անընդհատ նորանոր
վայրերում բնակվել։ Սառցային դարաշրջանի սկզբում Հայաստանի տերիտո-
րիայի և հարևան երկրների հին բնակիչների մշակութային զարգացումը հա-
սել էր այնպիսի աստիճանի, որ մարդկանց թույլ էր տալիս ավելի ակտիվո-
րեն հարմարվել նոր, համեմատաբար դժվար պայմաններին։

Մուսոյերյան դարաշրջանում զգալիորեն զարգանում է որսորդությունը,
որը դառնում է սննդի հայթայթման հիմնական միջոցը. որսում են գերա-
զանցապես խոշոր կենդանիներ՝ վայրի եզնեի, ձիեր, ագնիվ եղջերուներ, քա-
րայծեր և այլն։ Որսորդության արդյունքները զգալի չափով լրացվում են նաև
հավաքչությամբ։

Շրջապատի դաժան պայմանները, կենաց ու մահու կռիվը վերափոխում
են մարդուն, դարձնում ավելի ճկուն, հնարամիտ, դիտողական, դրականորեն
ներգործում քարեդարյան մշակույթի զարգացման ընթացքի վրա⁴⁹։

Մուսոյերյան մարդու խոշորագույն հայտնագործությունը կրակ ստա-
նալու եղանակների գյուտն էր, որին նա հասավ սերունդների փորձի միջոցով,
կայծքարի հրահանների կամ փայտի շփման օգնությամբ։ Կրակի օգտագոր-
ծումը դարձավ մարդու գոյության մշտական, անփոխարինելի պայմանը, իսկ
օջախը՝ բնակավայրի անբաժան ուղեկիցը։ Կրակի կայաններում մշտապես
վառվող օջախների մոտ են բերվում որսորդությամբ և հավաքչությամբ ձեռք
բերված մթերքները, որոնք եփված վիճակում ավելի դյուրամարս էին և նը-
պաստում էին մարդկային օրգանիզմի զարգացմանը։ Կրակը նաև պաշտպա-
նության լավագույն միջոց էր։ Կրակի շնորհիվ է նշանակալից չափով նախ-
նադարյան կայանը գիշերելու վայրից կամ մարդկային խմբի ժամանակավոր
կայանից վերածվում արդեն կազմակերպված ճամբարի. կրակ ստանալու ե-
ղանակների յուրացումը մուսոյերյան ժամանակաշրջանի վերջում օգնեց նեան-
դերթալյան մարդու բնակությանը այնպիսի շրջաններում, որոնք անմատչելի
էին նախորդ փուլերում։ Հաղթահարելով ցուրտը, մարդիկ թափանցում են Եվ-
րոպայի ու Ասիայի բարեխառն լայնությունները։ Նրանք չեն նահանջում շարժ-
վող սառույցների առջև, այլ գնում են ընդառաջ՝ ընդլայնելով նախնադարյան
մարդու կողմից զբաղեցված տերիտորիայի սահմանները։

Մուսոյերյան փառե գործիքները — Կյանքի պայմանների փոփոխությա-
նը զուգընթաց փոխվում ու զարգանում են նաև նախամարդու աշխատանքա-
յին գործիքները՝ հետագա տարբերակման, մասնագիտացման և գլխավորա-
պես որսորդության պահանջներին հարմարեցնելու ուղղությամբ։ Աշելյան
ժամանակի բնորոշ երկկողմանի մշակումը տեղի է տալիս գործիքի միակող-
մանի մշակմանը, զգալի չափով զարգանում է բեկոտման տեխնիկան, փոք-
րանում են գործիքների չափերը, փոխվում է պատինայի թանձրությունը, ա-

⁴⁸ Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 31.

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 31—34.

ռաջնակարգ նշանակություն են ստանում ցլեպներից ու շեղբերից պատրաստվող մանր գործիքները, որոնք այժմ ծառայում են գլխավորապես որսի մսամթերքը մշակելու գործին⁵⁰:

Քարի մշակման տեխնիկայի կատարելագործումը, քարե գործիքների բազմազանությունն ու բարդացումը պայմանավորված էին նյութական արտադրության բարդացող կարիքներով և արտացոլում էին մարդու աշխատանքային փորձի և հմտությունների հետագա հարստացումը:

Հասկանալի է, որ նշված փոփոխությունները կատարվում էին հարյուրհազարավոր տարիների ընթացքում և որ միջին պալեոլիթի վաղ շրջանի գործիքների մեջ պահպանվում են աշելյան տեխնիկայի ավանդույթները՝ գործիքների պարզ, նախնական մշակումը, նրանց խոշոր չափերը, հատիչների և սկավառակաձև գործիքների երկկողմանի մշակումը, որոնք հիշեցնում են ուշ աշելի համանման ձևերը⁵¹:

Վաղ մուստյերյան հասակի գործիքների բնորոշ ժողովածուներ են հավաքված Արտին լեռան և Հրազդանի միջին հոսանքի պալեոլիթյան կայաններում՝ Սատանի-դարում, Արեգունի և Հարավային բլուրներում, Արզնիում, Նոնուհիսում, Ջրաբերում, Լուսավանում, Ֆանտանում, Տաճարաբակում, Ճատկերանում, Արպելում, Պեմզաշենում, որոնք մեծ մասամբ հայտնի են որպես ստորին պալեոլիթի նշանավոր կայաններ⁵²:

Միջին պալեոլիթի սկզբների նշանավոր բնակավայրերից մեկը գտնվում է Արզնի առողջարանի մոտ, Հրազդանի 80 մետրանոց դարավանդի վրա, մի փոստրակ տեղում: Մարդիկ այստեղ ապրել են մինչև ուսյան սառցակալման առավելագույն զարգացման շրջանը:

Արզնու միջին պալեոլիթյան գործիքների հավաքածուի բնորոշ տիպերի թվին են պատկանում մուստյերյան նշաձև հատիչների միջուկները, սրածայրերը, քերիչները, ցլեպները, շեղբերը և այլն:

Ձ ե ո ք ի հ ա տ ի շ ն եր ը՝ նշաձև, ձվաձև և եռանկյունի, աշելյանից տարբերվում են իրենց փոքր չափերով և հարմարեցված են քերթելու ու ծակելու համար:

Սրածայրերը պատրաստված են եռանկյունաձև ցլեպներից, ունեն մանրակրկիտ, նուրբ հարդարում, աչքի են ընկնում բարեձևությամբ և հավասարապես սուր, բանող ծայրով:

Ք ե ի շ ն եր ը պատրաստված են լայն, հաճախ տձև ցլեպներից, ունեն պրիմիտիվ տեսք, բանող մասերը կրում են հարդարման կամ օգտագործման հետքեր:

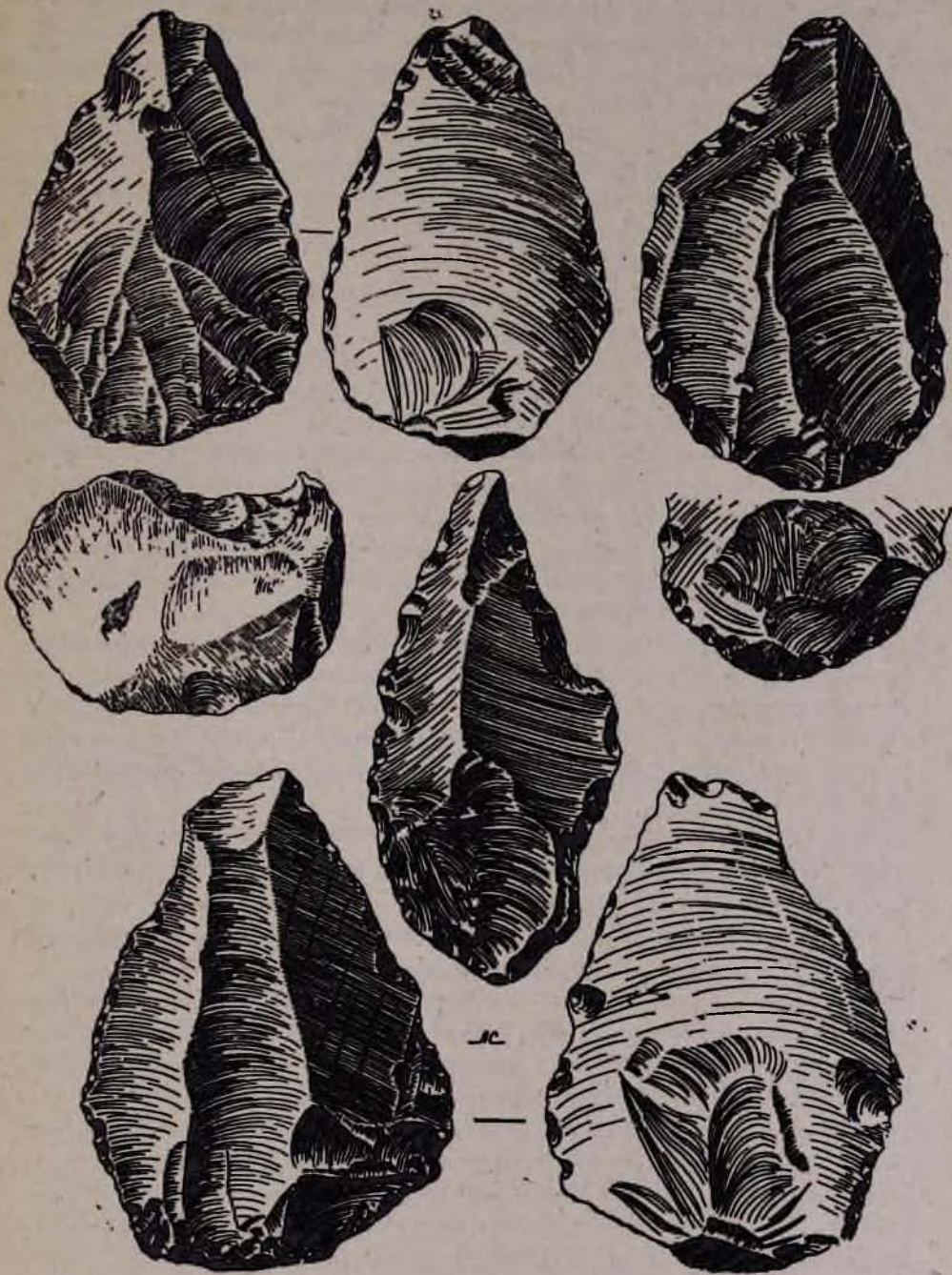
Շ ե ղ բ եր ը երկարավուն չափեր ունեն և նուրբ ընդլայնական կտրվածք:

Մ ի շ ու կ ն եր ը, որոնք ստացվել են վանակատի զանգվածային կտորներից, ունեն խոշոր չափեր, կանոնավոր, լայն սկավառակաձև տեսք, երկկողմանի կամ միակողմանի մշակում, աշելյան սկավառակաձև գործիքներից

50 Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, էջ 19.

51 Տե՛ս А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 32:

52 Հայաստանի մուստյերյան քարե շինվածքների մանրամասն նկարագրությունն ու բնորոշումը տե՛ս Մ. Զ. Պանիչինայի և Ս. Լ. Սարգարյանի վերը նշված աշխատություններում:

Միջին հին ֆուրի դարի ցածրիվներ. Սառաւնի դար

տարբերվում են փոքր շափերով, լավ պահպանվածությամբ և նուրբ ընդլայնական կտրվածքով: Հայաստանի պալեոլիթյան կայաններին բնորոշ է միջուկների շատ մեծ թիվը, որը վկայում է միջին պալեոլիթի կայաններում գործիքների մշակման մեծ քանակության և տեականության մասին:

Մուստյերյան մշակույթի ավելի ուշ փուլին են պատկանում Հարավային և Արեգունի բլուրների կայանները: Մարդկային հասարակության պատմության հնագույն ժամանակաշրջանի հետ համեմատած այս կայանների մարդիկ հասել են նշանակալից հաջողությունների: Նրանց պատրաստած շեղբերն ու ցլեպները ավելի բարակ են և կանոնավոր:

Այս հուշարձաններում հայտնաբերված սրածայրերը ձեռք են բերում երկարավուն եռանկյունու կամ տերեխի ձև, նրանց եզրերը մշակվում են մանր, նուրբ ռետուշով: Երկարավուն քերիչներն ու քերթիչները մշակվում են ճնշելով եզրերից մանր մասնիկներ պոկելու եղանակով, ուստի բանող մասերն ունեն ատամնավոր հարդարում, իսկ մեջքերը հարթված են՝ ձեռքը հենելու համար: Քարի մշակման այս նոր տեխնիկայի առաջացումն ու զարգացումը նախապատրաստում է անցումը դեպի վերին պալեոլիթի մշակույթը: Արտին լեռան և Հրազդանի միջին հոսանքի մի շարք կայաններում հայտնաբերված վաղ մուստյերյան հասակի գործիքների հետ միասին գտնվել են նաև զգալի թվով բարակ ու լավ մշակված գործիքներ, մասնավորապես սրածայրեր և քերիչներ, որոնք բնորոշ են ուշ կամ զարգացած մուստյեին:

Հայաստանի չորրորդական շրջանի բնակավայրերի գլխավոր ու առանձնահատուկ գիծն այն է, որ նրանք, շատ քիչ բացառությամբ, տալիս են քարեդարյան մշակույթի զարգացման հաջորդական բոլոր փուլերին վերաբերող աշխատանքի գործիքների հարուստ կոմպլեքսներ, որոնք Հայաստանում նախամարդու հարատև ու անընդմեջ բնակության անհերքելի և ուղղակի վկաներն են⁵³:

Այդուհանդերձ մուստյերյան մշակույթը հայտնաբերվում է ոչ միայն նախորդ շրջանի՝ շելյան և աշելյան կայաններում, այլև տարածվում և ընդգրկում է համեմատաբար ավելի լայն շրջանակներ:

Ինչպես վերը նշվեց, հին քարի դարի մուստյերյան շրջանին վերաբերող ընդարձակ կայանների մնացորդներ հայտնաբերվել են նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերում: Սրանցից առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Խարբերդի (էլազիկ), Լիզի (Հարթ գավառում), Դիարբեքիի և Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքներում նշված կայանները՝ լեվալուս-մուստյերյան տիպի գործիքների բնորոշ հավաքածուներով⁵⁴:

Նշված կայանները կապող օղակներ են հանդիսացել Հայկական լեռնաշխարհի սահմանամերձ գոտիների, Արևելյան Հայաստանի և Կովկասի միջև, համեմատաբար մեծ հնարավորություններ ընձեռնելով, որ մուստյերյան մարյը դուրս գար մի կողմից դեպի լեռնային դժվարամատչելի շրջանները, մյուս կողմից դեպի Փոքր Ասիայի ափերը ողողող ծովերը:

⁵³ Տե՛ս Մ. Յ. Паничкина, Палеолит Армении, էջ 7, ինչպես նաև՝ Շ. Ա. Сардарян, Палеолит в Армении, էջ 170:

⁵⁴ Տե՛ս В. Б. Любин, Палеолит Турции, էջ 76—90:

Հասկանալի է, որ Հայաստանի քննարկվող շրջանի նյութական մշակույթի հուշարձանները ավելի մերձավոր աղբյուրներ ունենին տերիտորիալ տեսակետից Հայկական բարձրավանդակին անմիջապես հարող մարզերի՝ Կենտրոնական Փոքր Ասիայի, Ասորիքի, Պաղեստինի և Կովկասի քարեդարյան կայանների հետ:

Միջին պալեոլիթի մադըր Շանիդարի ֆառայում — 1957—1958 թվականներին Հայկական լեռնաշխարհի ծայրագույն հարավում, Հայկական Միջագետքի, Իրանի, Ասորիքի սահմանների միացման հանգուցակետում, Մեծ Զար գետի միջին հոսանքում, այժմյան Ռեանդուզից հյուսիս-արևմուտք՝ Շանիդար քարայրում, մուսոյերյան գործիքների հետ միասին գտնվել են նեանդերթալյան մարդկանց մնացորդներ:

Շանիդարը հսկայական քարայր է: Այստեղ մարդիկ բնակվել են հազարամյակներ շարունակ, որի հետևանքով քարայրի հատակին առաջացել է 13 մ հաստությամբ նստվածքների շերտ: Ամերիկյան արշավախմբի պեղումների ժամանակ քարայրի ներկայիս մակերեսից 8 մ խորության վրա հայտնաբերվել է վյուրմյան վաղ սառցակալման շրջանի ստալագմիտային կեղև, որը գոյություն է ունեցել մոտավորապես 65000 տարի առաջ: Ուշագրավ է, որ այդ շերտում բացվել է նեանդերթալյան երեխայի կմախք և քարե չորս ծայրապանակ, որոնք հիշեցնում են Քարմել լեռան քարայրի գործիքները: Քարայրի տարբեր շերտերում (1—6) գտնվել է պեղածո մարդկանց 6 կմախք, որոնց գոյության հարատևությունը հասնում է 20.000 տարվա՝ 65—60.000-ից մինչև 40—35.000 թթ. մ. թ. ա.: Դրանք եղել են հորդաններով ապրող նեանդերթալյան մարդիկ, որոնք լիովին տիրապետել են կրակին և զբաղվել որսորդությամբ: Այդ մասին են վկայում քարայրում հայտնաբերված կենդանական ոսկորները և օջախների մնացորդները:

Առանձնապես հատկանշական է, որ 20.000 տարվա ընթացքում նկատելի փոփոխություններ չեն կատարվել ոչ քարե գործիքների ձևերի ու կազմի, ոչ էլ Շանիդարի նեանդերթալյան մարդու կառուցվածքի մեջ: Շանիդարի մարդիկ ունեն բանական մարդու (*homo sapiens*) որոշ գծեր՝ ուղիղ ճակատ, լայն ու ցած ակնախոռոչներ և այլն: Նրանք կարծես թե պատկանում են Առաջավոր Ասիայի բանական նեանդերթալցիների տիպին, որը և համարվում է ժամանակակից (կրոմանյոնյան) մարդու անմիջական նախորդը:

Միջերկրականի ափին, Կաֆզեխի քարայրի պեղումների ժամանակ ևս գտնվել են նեանդերթալցիների մնացորդներ, որոնք մի շարք գծերով նման են շանիդարցիներին:

Բացի Շանիդարից և Կաֆզեխից, Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում, պատմական Պարսկահայք նահանգում՝ Ուրմիա (Կապուտան) լճի ափին հայտնի է Տամտամ քարայրը (Ուրմիա քաղաքից 20 կմ հյուսիս) նեանդերթալյան մարդու մնացորդներով⁵⁵, Հայաստանի անմիջական հարևանությամբ՝ Միջերկրական ծովի արևելյան ափին (Քարմել, Ագլուն, Ռաս-էլ-Քելբ, Զաբրուտ) և Առաջավոր Ասիայում (Բիսութուն, Հազարմերդ, Տամտամ և Շանիդար) կան

⁵⁵ Տե՛ս *И. К. Иванова*, Геологический возраст ископаемого человека, М., 1965, էջ 125:

մի շարք հին քարայրային կայաններ, որոնք համանման գծերով կապվում են ոչ միայն իրար, այլև Հայկական լեռնաշխարհի հուշարձանների հետ: Այս բոլորը հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ զարգացած նեանդերթալցիների նշված տիպը լայնորեն տարածված էր նաև Հայկական լեռնաշխարհում:

Միջին պալեոլիթում ամենուրեք նկատվում են նստակեցության հետքեր: Արագած լեռան սիստեմում և Հրազդան գետի միջին հոսանքում (գետի բազալտյա կիրճերում, նրա հնագույն դարավանդների վրա), պալեոլիթյան կայաններից ոչ հեռու կան մի շարք քարայրներ, որոնք պատկանում են մուստյերյան ժամանակին: Բնությունը ևս միջին պալեոլիթի մարդուն ստիպում էր շարժվել միայն որոշակիորեն բարենպաստ բնակլիմայական պայմաններ ունեցող միջավայրի սահմաններում: Հետաքրքիր է, որ վաղ մուստյերյան բնակչության կյանքի հետքերը մասամբ ժամանակակից են ուսյան սառույցների առավելագույն զարգացման շրջանին: Այդ պատճառով Արածանի գետի միջին հոսանքի հովտում, Հրազդանի հոսանքին ի վար, Նոնունիսի շրջակայքում՝ Զրաբերում, Ֆանտանում և այլուր ուսյան առավելագույն սառեցման մորենների հաստության տակ թաղված շերտերում, պլեյստոցենյան ֆաունայի հարևանությամբ գտնված են մուստյերյան բազմաթիվ գործիքներ:

Այսպիսով, միջին պալեոլիթի մշակույթը Հայաստանում ներկայացված է ավելի լայն կերպով՝ հուշարձանների ավելի մեծ թվով, քան ստորին պալեոլիթյան մշակույթը: Հայկական լեռնաշխարհը և նրան սահմանակից մարզերը բնակեցված էին նեանդերթալյան մարդկանց բազմաթիվ խմբերով, որոնք միջնակյալ օղակներ էին հին մարդու՝ պիթեկանթրոպի և ժամանակակից մարդու միջև:

Նեանդերթալցիների նախնադարյան համայնքը — Մուստյերյան շրջանի բազմազան նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ավելի հիմնավոր հետևություններ անել մուստյերյան մարդկանց հասարակական կյանքի հիմնական գծերի մասին: Ուշ մուստյերյան տիպի գործիքները մատնացույց են անում ոչ միայն նեանդերթալյան մարդու աշխատանքի բարդացումը, այլև ալինբախ են դարձնում այն մերձավոր կապը և անմիջական հաջորդակախությունը, որ գոյություն ունի միջին և վերին պալեոլիթի միջև:

Նյութական արտադրության նշանակալից աճը պետք է անդրադառնար նախնադարյան համայնքի բնույթի վրա: Մեծ կենդանիներ որսալու անհրաժեշտությունն իր հերթին պահանջում էր նեանդերթալյան որսորդների կազմակերպվածություն, խմբովին հարձակվելու ավելի բարձր ունակություններ. նրստակեցությունը և օջախի մշտական կրակը նույնպես օգնեցին նախնադարյան համայնքի ներքին ամրացմանը: Այդ բոլորից պետք է եզրակացնել, որ մարդկային համայնակեցության հասարակ ձևը ձևով է բերում որոշ նոր գծեր, որոնք առաջին քայլն էին դեպի տոհմական կարգը: Հասարակական նոր երևույթների առաջացմանը զուգակցում է կրթական նախասկզբնական պատկերացումների ծագումը, որի մասին անժխտելիորեն վկայում են նեանդերթալցիների գիտակցված թաղումները մի շարք երկրների քարայրներում: Բավականին դժվար է ասել, թե ինչպիսիք էին հին քարի դարում կրոնական պատկերացումները, սակայն անկասկած է, որ նեանդերթալցիների պատկերացմամբ մարդը շարունակում էր ապրել նաև մահվանից հետո:

Այսպիսով, նեանդերթալցիների նախնադարյան համայնքը բնորոշվում է կրակ ստանալու եղանակների հայտնագործությամբ ու կրակի լայն օգտագործմամբ, որսորդությամբ և աշխատանքի գործիքների կատարելագործմամբ ու բարդացմամբ: Արտագրությունն ու սպառումը ունեն կոլեկտիվ բնույթ: Զարգանում է աշխատանքի բնական բաժանումը: Բուսական սնունդը, ավելի կատարելագործված գործիքների երևան գալով, լրացվում է մսեղեն սնունդով: Կրակը, պարզագույն կացարանները, ինչպես նաև մորթուց պատրաստված հագուստը մարդուն հնարավորություն են տալիս բնակվելու երկրագնդի մեծ մասում: Այդ ժամանակաշրջանը պատմական զարգացման տեսակետից կարելի է դիտել որպես նախնադարյան հոտի եզրափակիչ փուլ: Բնական է, որ նախնադարյան համայնքի ընդերքում, նեանդերթալյան մարդու մուստյերյան մշակույթի փուլում, հարյուր հազարավոր տարիների ընթացքում պետք է ծնունդ առնեին ու ձևավորվեին տոհմական կազմակերպությանն անցնելու բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները, այդ թվում նաև կրոնա-պաշտամունքային երևույթները:

4. ՎԵՐԻՆ ՊԱԼԵՈԼԻԹԸ (ՀԻՆ ՔԱՐԻ ԴԱՐԻ ՈՒՇ ՇՐՋԱՆ)

Վերին պալեոլիթի կայանները — Վերին պալեոլիթի մշակույթն ընդգրկում է մոտավորապես մ. թ. ա. 40.000—12.000 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանը, որ մասամբ համապատասխանում է սառցային երևույթների դարգացման վյուրմյան փուլին:

Պլեյստոցենի վյուրմյան փուլը, ընայած սառցային ժածկույթի փոքր չափերին, բնորոշվում է բացառիկ դաժան կլիմայով: Ժամանակակից տունդրայի նման աղքատ բուսականության գոտին ընդգրկում է երկրի կենտրոնական գոտիները: Հայաստանում վյուրմյան ժամանակին է պատկանում Սևանա լճի ավազանի ֆաունան՝ ցուլը, հյուսիսային եղջերուն և բեեռային ֆաունայի այլ ներկայացուցիչները: Զորրորդական ժամանակի վերջին և ժամանակակից շրջանի (հոլոցենի) սկզբին են պատկանում Երևան քաղաքից 7 կմ հարավ գտնված ազնիվ եղջերուի, եղջերուի, էշի, ձիու ոսկորները, ինչպես նաև մարդու՝ *homo sapiens facilis*-ի գտնվածք⁵⁶:

Վերին պալեոլիթի դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի նախաբնիկները հասնում են տնտեսական, մշակութային և հասարակական զարգացման մի աստիճանի, որը նախնադարյան հասարակության պատմության առավել կարևոր փուլերից մեկն է: Ներկայումս Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի են այդ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ կայաններ Արտին լեռան ստորոտներում (Սատանի դար, Արեգունի և Հարավային բլուրներ), Հրազդանի միջին հոսանքում (Արզնի, Նոնունիս, Տաճարարակ, Ծառկերան), Հրազդանի շրջանի (Ջրաբեր, Ցանտան, Լուսավան և այլն), ինչպես նաև Ադինի շրջանի Ձորաշեն, Թալինի շրջանի Սարունչի և Մաստարա գյուղերի սահմաններում, որտեղ քարայրային կայաններ կան: Հրազդանի միջին հոսանքի վերին պալեոլիթյան գոր-

⁵⁶ Ուշ հին քարի դարի ընդհանուր բնորոշումը տե՛ս Ս. Ս. Ефименко, Первобытное общество, էջ 268—368, А. В. Арциховский, Основы археологии, էջ 37, Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, էջ 20—21: